

ANADOLU'DA İLK TUNÇ ÇAĞI SONUNDA GELENEKSEL BİR RİTÜEL UYGULAMASI: KÜLLÜOBA KAZISI IŞIĞINDA ADAK ÇUKURLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Murat TÜRKTEKİ* - Rana BAŞKURT**

Anahtar Kelimeler: Ritüel • Adak Çukuru • Küllioba • İlk Tunç Çağı

Özet: Bu çalışma Küllioba'da, 1996 yılından bu yana Prof. Dr. Turan Efe başkanlığında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan adak çukurlarını çağdaş yerleşmelerde saptanan çukurlarla karşılaştırarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu çukurlar içerisindeki buluntulara ve buldukları kontekste dayanılarak değerlendirilmiş ve daha sonraki Hitit Dönemi yazılı kaynaklarındaki verilere dayanarak ele alınmıştır.

Bu çalışma bugüne kadar pek çok geç İlk Tunç Çağı yerleşmesinde saptanmış ve detaylı olarak değerlendirilmemiş olan çukurlara ve bunların içerisine planlı bir şekilde bırakılmış olan buluntulara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle bu çalışma, genel ritüel uygulamaları çerçevesi içinde adak çukuru olarak tanımlanmasına neden olan özellikleri detaylı bir şekilde incelemektedir. Söz konusu çukurları batı ve orta Anadolu'da İTÇ III Dönemi'nde gerçekleşen yeni gelişmeler ışığında ele alınmıştır. İTÇ III Dönemi ilk şehirci topluluklar ve kuzey Suriye'den Ege'ye kadar uzanan bölgelerarası ticaret ağlarının güçlenmesi gibi gelişmelerle karakterize olur. Bu gelişmelere metalurji ve çanak çömlek üretimindeki yeni teknolojilerin yayılımı ve son ürünlerin dolaşımı eşlik eder.

Çukurların kullanımı bu gelişmelerle ilişkili gibi görünmekte olup uzak bölgelerarası etkileşimin sadece ürün ticaretine dayanmadığını aynı zamanda Anadolu'daki toplulukların sosyo-kültürel ve ritüel dinamikleri üzerinde de kalıcı etkileri olduğuna işaret etmektedir.

AN ANATOLIAN RITUAL TRADITION FROM THE END OF THE EARLY BRONZE AGE: AN OVERVIEW ON VOTIVE PITS IN THE LIGHT OF KÜLLÜOBA EXCAVATIONS

Keywords: Ritual • Votive Pit • Küllioba • Early Bronze Age

Abstract: This work aims to analyze the EB III votive pits of Küllioba, a site that has been excavated by Prof. Turan Efe since 1996, by comparing them with the pits from contemporary sites in Anatolia. These pits were analysed with regard to the archaeological finds they yielded and the archaeological context in which they were found, as well as compared with later Hittite textual sources.

The aim of the project was to shed light on the intentional deposition of artefacts in pits, a phenomenon that has been documented in several late EBA sites in Anatolia but has never been analysed in detail before. The work argues that these features should be identified as votive pits which were employed within the context of public ritual activities. It also argues that they should be contextualised within the broader dynamics of the western and central Anatolian Early Bronze Age III. This phase is characterised by the development of the first urban societies and the intensification of interregional exchange networks stretching from the northern Syria to Aegean, witnessed by the diffusion of new technologies (i.e. regarding pottery and metallurgy) and the circulation of finished products.

The use of votive pits seems to be connected with these developments, and indicates that interaction with distant areas not only involved the exchange of goods but also had long-lasting impacts on the socio-cultural and ritual dynamics of the local Anatolian communities.

* Yrd. Doç. Dr. Murat Türkteki, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 11230, Güllümbe / BİLECİK, e-posta: murat.turkteki@bilecik.edu.tr

** Rana Başkurt (M.A), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 11230, Güllümbe / BİLECİK, e-posta: ranabskurt@gmail.com

Giriş

Bu çalışma esas olarak Eskişehir/Seyitgazi'de yer alan Küllüoba kazısında bugüne kadar ortaya çıkarılmış olan ve İTÇ III Dönemi'ne tarihlenen adak çukurlarının detaylı bir değerlendirmesidir. Bu örneklerin yanında bölgedeki çağdaş diğer yerleşmelerde saptanan ve adak çukuru olarak nitelendirilen çukurlar da göz önünde bulundurulmuştur. Çalışmanın diğer önemli kısmında ise hem bugüne kadar yapılmış olan teorik değerlendirmeler ele alınmış hem de özellikle Hitit yazılı kaynaklarından elde edilen verilerle karşılaştırmalara gidilmiştir.

Böylece bugüne kadar pek çok kazıya ait yayın içerisinde zaman zaman çöp çukuru zaman zaman adak çukuru olarak adlandırılan ve aslında kesin olarak birbirinden ayrılması oldukça zor olan bu çukurların hangi ritüeller çerçevesinde, neden ve nasıl kullanıldığının anlaşılması amaçlanmıştır¹. Bu noktada öncelikle çöp kavramının tanımlanması gerekmektedir.

Çöp, Adak, Kurban ve Çukur

Günümüze kadar Anadolu'da ve Anadolu dışındaki pek çok yerleşmede farklı dönemlere ait çok sayıda çukur açığa çıkarılmıştır. Bu çukurların genellikle çöpler için kullanıldığı ifade edilmiştir. Ancak çöplerin ya da atıkların boş alanlara ve nehirlere atılmak ya da yakılarak yok edilmek yerine neden çukur açma zahmetine girilerek depolandığı sorgulanmamıştır.

Hodder ve Hutson, kültürel olarak belirli fikirler, inançlar ve anlamlar dâhilinde birbirlerini oluşturan atıkların birikimi ve sosyal organizasyon arasındaki ilişki ile atıkların birikiminin (çukurların?) *temiz ve kirlî, kültür ve doğa, biz ve onlar* arasındaki belirgin sosyal ve kültürel sınırları işaret ettiğini vurgular². Chapman'ın Balkanlar'daki Neolitik ve Kalkolitik Dönem çukurları üzerine yaptığı çalışmada çukur ve insan arasındaki ilişki detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Chapman'a göre, yerleşmelerde açığa çıkarılmış çukurlar basit bir atık kontekstinin çok ötesinde, toplum içinde önemli bir yere sahip tasarlanmış bir hareketin ürünüdür. Nesnelere, Chapman'ın "*yapılandırılmış birikim*" olarak tanımladığı çukurlara bilinçli bir şekilde bırakılmıştır. Belirli bir yapısallık ve tekrarlılıkta olan çukurların içerikleri (özellikle yanmış malzeme) kültürel tabakaların döküntü ve atıklarından düzenli bir şekilde ayrılır³.

Günlük yaşam içerisinde sıklıkla kullanılan eşyalar ev ve ev sakinlerinin bir parçasıdır. Bu eşyalar işlevlerini yitirdikten sonra da hane halkının bir parçası olarak kalmaya devam eder⁴. Bu sebeple, hane halkı için değerli olan ama işlevini yitirmiş eşyaların⁵ yapılandırılmış birikimi ile işlevselliğinde kurulmuş olan manevi bağlılığın sürdürülmesi söz konusudur.

Yapılandırılmış birikimin ev sahibi olan daha erken tabakalara açılan çukurlar, yapısal olarak (çap-derinlik) mevcut

¹ Bu çalışma Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde Yrd. Doç. Dr. Murat Türkteki'nin danışmanlığında Rana Başkurt (M.A) tarafından hazırlanmış olan "Anadolu'da İlk Tunç Çağı 3 Adak Çukurları" başlıklı yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

² Hodder – Hutson 2010, 28-32, 100-107.

³ Chapman 2000, 61-63.

⁴ Chapman 2000, 62-63.

⁵ Bu noktada "objelerin kırık parçaları da dahil olmak üzere" diye özellikle belirtilerek, tamlanamayan buluntuların bugün ifade ettiği gibi çöp olarak değerlendirilemeyeceği vurgulanır.

zaman ile geçmiş arasında organik bir bağ kurarlar. Dolayısıyla el değmemiş toprağa kazılan bir çukur ile geçmişe/ataların uzak ya da yakın geçmişine ulaşılabilir; böylece hem kullanılmak üzere atalara ait -kültürel anlamla dolu- maddi kalıntı sağlanabilir, hem de çukurların yeni, mevcut malzeme ile doldurularak söz konusu maddelerin atalara ait dünya ile buluşturulması sağlanır⁶. Diğer bir ifadeyle çukurlar, bugün ile geçmiş arasında bir bağlantı noktası oluşturarak canlı ve ölüyü birleştirirler. Dolayısıyla bu çukurlar⁷ sayesinde ölmüş ataların dünyasına ulaşarak, eski/kirli olan ile yeni/temiz olanın değişimi sağlanır.

Söz konusu çalışmada atalar ile yapılan bu değiş-tokuş, *yaşam döngüsü*⁸ benzetmesiyle de açıklanmaya çalışılır. Bir çukurun kazılması/doğumu ile elde edilen temiz, yeni malzeme (kil?); bir evin kendisi (sıva?) ve çeşitli yerel objelerin üretimi (çanak çömlek vb.?) için hammadde sağlar, sonrasında üretilmiş, kullanılmış ve sembolik ya da fiziksel kirliliğinden dolayı işlevini yitirmiş bu maddeler tekrar onlara hayat veren çukurlara bırakılmıştır⁹. Bu döngüsel ritüelin önemli bir parçası da ateştir. Ateş, çukurların yaşam sürelerini sona erdirmek için gereklidir¹⁰.

Günümüze kadar insanın üstün kabul ettiği varlıklarla bağını sağlama ve sürdürme, onları memnun etme ve kendi yararına yöneltme amacını güttüğü ritüel-

lerin başında kurban ve adak gelir¹¹. Adak kavram olarak; “Tanrı’ya, tanrılara, kutsal sayılan canlılara veya bir yere (ağaç, su, dağ, tapınak vb.) herhangi bir dileğin gerçekleşmesi amacı ile bireysel ya da toplu olarak yapılan şartlı bir söz, şartlı bir vaat, bazen şartlı bazen de peşin olarak verilen (kurban, yiyecek, eşya, vb.) bir sözleşme, bir ant” olarak tanımlanır. Adak, bir nesne, bir davranış tarzı, kurban olarak sunulan bir canlı ya da bir dua olabilir¹². Başka bir ifadeyle adak, doğüstü varlıklarla uyum içinde olmak, onların sevgilerini kazanmak, var olan olumsuz bir durumu olumluya çevirebilmek için sunulan unsurların genel adıdır¹³. Dinsel yönüyle adak ve kurban genel olarak iç içe bir görünüm sergiler¹⁴.

Kurban da kavram olarak adak ile benzer şekilde; kutsal sayılan doğüstü varlık veya varlıkları kendi yararına yöneltme, şükran duygularını ifade etme, günahlarına karşı bir bedel olarak ya da bir dilediğinin yerine gelmesi için sunulan varlık ve nesnelere olarak tanımlanır. Doğüstü varlıklara sunulan nesnelere genel anlamda “adak”, öldürme veya boğazlama yolu ile canlı sunulanlar için ise “kurban” kelimesi kullanılmaktadır¹⁵. Her ikisinin de temelinde doğüstü alana kanlı veya kansız bir şeyler sunmak düşüncesi yatmaktadır¹⁶. Genel olarak bakıldığında aynı çerçevede tanımlanan adak ve kurban kavramları arasında bir ayırım yapmak zordur. İngilizce’de adak için kullanılan Latince *offering* kelimesinin bazı kaynaklarda, hem “adak” hem de “kurban” ke-

⁶ Chapman 2000, 63-64.

⁷ Chapman 2000, 71.

Bir canlının geçirdiği değişikliklerle tekrar başladığı noktaya geri dönmektedir.

⁹ Chapman 2000, 64.

¹⁰ Chapman 2000, 72.

¹¹ Kara Düzgün 2009, 135.

¹² Tanyu 1967, 8-9.

¹³ Kara Düzgün 2009, 135.

¹⁴ Erginer 1997, 67.

¹⁵ Düzbayır 2013, 3.

¹⁶ Erginer 1997, 67.

limelerinin yerine kullanılması da bu duruma örnek olarak verilebilir¹⁷.

Hubert ve Mauss ise evrensel boyutta kurbanın, temelde doğaüstü varlıklarla ilişki kurma arzusuna bağlı olarak ortaya çıktığını ileri sürerler¹⁸. “Kutsalla İlişki Kurma Kuramı”na göre, temelinde doğaüstü ile karşılıklı anlaşma niyetinin bulunmadığı hiçbir kurban ritüeli yoktur¹⁹. Her kurban dua, teşekkür, ant, tövbe gibi özel bir amaç veya duruma yönelik olarak sunulmaktadır. Temel olan her zaman doğaüstü ile ilişki kurma arzusudur. Ayrıca kurbanın toplum üzerinde birlikteliği pekiştirmesi, paylaşmayı ve özveriye arttırması gibi bir takım toplumsal görevlerinin de var olduğunu belirtmişlerdir²⁰.

“Büyü Kuramı”na göre kurbanın kökeni kandaki büyüsel gücü açığa çıkarma esasına dayanır. Bu kuramda diğerinden farklı olarak anahtar kavram kurban değil kurban kanıdır. *Kanda büyüsel gücün yoğunlaştığına dair olan inanç, insanı kurban kesme davranışına yöneltmiştir.* Kuram savunucularından Gerardus van der Leeuw'a göre, “*kurban ne karşılıklı bir alışveriş ne de rüşvettir, kurban büyüsel gücün aktarımını sağlayan bir ritüel, büyüsel gücün akışını serbest bırakma faaliyetidir*”. Bu ritüel ile enerjisi tükenmiş olan doğaüstü varlıklar güçlendirilmekte ve güçlenen kutsallar insana büyüsel bir güç aktarmaktadır²¹.

Adak ve kurban üzerine ortaya atılan bu temel yaklaşımlara bakıldığında kavramın farklı bilim insanları tarafından

farklı temellere dayandırılmış olduğu görülmektedir. Bu iki kavram ile bağlantılı olan en önemli arkeolojik kanıtlar ise çukurlardan²² ele geçmektedir.

Hitit Döneminde Çukur

Çukur, insan ile var olduğuna inanılan kutsal güçler arasındaki bağlantıyı sağlayan bir aracı olarak M.Ö. II. binyıl yazılı belgelerinde karşımıza çıkar. Hitit metinlerinde çeşitli ritüel uygulamalarında kullanılan çukurlar; a-a-pi/a-a-bi ya da hates-sar, patessar gibi isimlerle geçer²³. Nehir kıyılarına kazılmış kil çukurları için *wappu* kelimesi ile depolama çukuru anlamına gelen *A.rab*. Sümerogramı da metinlerde kullanılmıştır²⁴.

Hitit metinlerinde çukur kavramının yer altı dünyasıyla bağlantısı kuşkuyla yer bırakmayacak şekildedir ve özellikle yeraltı tanrılarına sunulan adaklarla/kurbanlarla iç içe geçmiştir²⁵.

*Yeraltı dünyası Hititler için yasakların, karanlık ve kötü işlerin, insanlığa felaket getirecek unsurların, ölümün ve ölümlülerin diyarıdır*²⁶. Ritüel anlamda da yeraltı kirliliği temsil eder. Bu kirliliğin bedensel olduğu kadar ruhsal olduğuna da inanılmaktadır. Kavga, kötü düşünce, cinayet, büyü gibi nedenler tanrıları öfkeliendirmekte ve kirlenmeye neden olmaktadır²⁷. Bu yüzden kirlilik temizlenmek zorundadır. Hititler kirliliği kirli olana, yani kaynağına, yeraltına göndermek için yeraltı tanrılarına çeşit-

¹⁷ Oras 2013, 127.

¹⁸ Çetin 2009, 197.

¹⁹ Erginer 1997, 24.

²⁰ Hubert – Mauss 1981, 95-103.

²¹ Çetin 2009, 199.

²² Günümüzde özellikle kurban kanının bir çukura akıtılması şeklinde geleneğin Anadolu'da devam ettirildiği görülmektedir, bkz. Erginer 1997.

²³ Hoffner 1967, 385; Puhvel 1984, 99.

²⁴ Collins 2002, 225.

²⁵ Collins 2002, 224-238; Sevinç Erbaşı 2013, 376 vd. ayrıca bkz. Hoffner 1967; Puhvel 1984, 99 vd.

²⁶ Sevinç Erbaşı 2013, 165-166.

²⁷ Süel – Süel 2011, 98.

li ritüeller düzenlemişlerdir²⁸. Bu ritüellerin yönetimini, sıradan bir insana göre daha üstün yeteneklere sahip kişiler olan büyücüler gerçekleştirmişlerdir²⁹. Mağaralar, doğal oyuklar ve nehir kenarları gibi yerler söz konusu tanrıların yeryüzüne çıkış kaynakları olarak düşünülür. Ancak genellikle yeraltı tanrıları ile iletişim kurmak, şehir surlarının (yerleşim) dışında yere açılan çukurlar (yapay bağlantı noktaları) ile mümkündür³⁰.

Sevinç Erbaşı; *“Hititlerde çukurun yeraltı tanrılarına sunulan adaklarla/kurbanlarla özdeşleştiğini ve yer altı tanrılarına adak sunmak ve kirliliği yerin içine göndermek için büyücünün bu çukuru kazmak zorunda olduğunu”* belirtir³¹.

Kurban sunularında ise en gözde hayvanlar köpek, domuz³² ve kuşlardır. Hem boğazları kesilerek hem de yakılarak kurban edilebilen bu hayvanlara kirlilik yüklenerek yeraltına gönderilmek istenmiştir. Özellikle kuşların yakılarak kurban edilmesi tipik bir uygulamadır³³. Ayrıca ritüeller sırasında kullanılan öğütme taşının da çukurlara konulması metinlerde geçmektedir³⁴.

Hitit metinlerinde geçen çukurun en önemli işlevi yeraltına ulaşımı sağlayan bir kapı, bir geçiş olmasıdır. Bu kapıdan yeraltı tanrılarına seslenilir ve tanrılar

kendilerine sunulan canlı veya cansız adakları bu kapılar aracılığıyla kabul ederler³⁵.

Hitit Dönemi'ne ait çukurlar bugüne kadar sadece Ortaköy/Şapinuva-Ağılönü bölgesinde ritüel amaçlı bir yapıda açığa çıkarılmıştır. Çukurlardan ele geçen hayvan kemikleri, özellikle de kuşlara ait tırnak, gaga ve kemik kalıntıları metinlerle paralellik göstermekte, bunların yeraltı tanrılarına ulaşmak için kullanılan kutsal çukurlar olduğunu kanıtlamaktadır³⁶. Bu çukurlar Hitit Çağı Anadolu'sunda metinlerde geçen çukurların bilinen tek örnekleridir.

Ağılönü kurban/adak çukuru alanında çukurlar bazı kesimlerde daha çok sayıda, bazı kesimlerde ise daha az sayıdadır. Kare, yuvarlak ya da yuvarlak ortaya doğru daralan gibi değişik formlardaki çukurlar sığ ya da derindir. Çok az derinlikte, kare veya yuvarlak olarak açılan sığ çukurlarda daha çok yakma yoluyla kurban/adak sunumu yapıldığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çukurların kurban/adak sunumunun şekline göre açıldığı düşünülmektedir³⁷.

Çukurların içinde ve çevresinde çok sayıda kemik bulunmuştur. Hayvan kemikleri daha çok çene, diş, kaburga, bacak ve kol parçalarından oluşur. Bütüne yakın bulunmuş hayvan sayısı ise kuşlar dışında azdır. Bir çukurda bütün olarak bir yavru domuz ele geçmiştir³⁸.

Kurban/adak çukurlarında adak kapları ya da törenlerde kullanılan kutsal suların içine konulduğu testicikler dışında

²⁸ Bu ritüeller büyü ile ilişkilendirilir. Kirlilik kavramı ve büyüyle ilişkisi için bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 355-359.

²⁹ Ritüelleri yöneten büyücüler için bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 359-363.

³⁰ Collins 2002, 225; Sevinç Erbaşı 2013, 358.

³¹ Sevinç Erbaşı 2013, 358.

³² Hititler için domuz ve köpek kirlil kabul edilen hayvanlardır, bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 124. Ayrıca domuz için bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 286.

³³ Kuş kurbanları hakkında bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 135.

³⁴ Süel – Süel 2011, 102.

³⁵ Collins 2002, 225; Sevinç 2009, 241.

³⁶ Süel – Süel 2011, 100.

³⁷ Süel – Süel 2011, 101.

³⁸ Süel – Süel 2011, 102.

tam kap bulunmamıştır. Çukurlarda ya yarım ağız parçası ya da karışık küçük çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Ayrıca öğütme taşları, kerpiç parçaları, mühür baskıları ve ağırşaklar çukurlardan ele geçen diğer buluntu gruplarını oluşturur³⁹.

Çukurların üzerinin kalın bir kil tabakası ile örtüldüğü tespit edilmiştir. Kullanıldığı andan itibaren kirlendiği kabul edilen bu çukurların tekrar kullanılmaması için bu kil örtü ile kapatılmış olduğu düşünülmektedir⁴⁰.

İlk Tunç Çağı III Öncesinde Adak Çukuru Geleneği

Adak çukuru geleneği İlk Tunç Çağı'ndan önce de birbirinden uzak bölgelerde benzer uygulamalarla görülür. Kuzey Suriye'de ve güneydoğu Anadolu'da adak çukuru geleneğinin ilk örnekleri Kalkolitik Dönem'den itibaren saptanmıştır. Tell Ain el Kerkh ve Değirmen-tepe'de ortaya çıkarılan bu örnekler içerisinde çoğunlukla tam kaplar ya da tamlanabilen kaplar, hayvan kemikleri ve çeşitli küçük buluntular ele geçmiştir⁴¹. Anadolu'nun batı kesiminde Aktopraklık'ta, İlk Kalkolitik Dönem'e ait, içinde kaliteli çanak çömlek ve öğütme taşı parçalarının bulunduğu çukurlar ortaya çıkarılmıştır⁴². Kuruçay'ın Son Kalkolitik tabakasında ise bir çukur, konumu nedeniyle adak çukuru olarak değerlendirilmiştir⁴³. Adak çukuru geleneği özellikle Trakya'da bu dönemde yaygın bir gelenektir⁴⁴. Benzer örnekler Yunanistan'da da saptanmıştır⁴⁵.

İlk Tunç Çağı'nın başında Anadolu'da bilinen ilk örnekler Karataş/Semayük'te saptanmıştır. Höyük geneline dağılmış, mezarlık alanının çevresinde ya da mekânların içinde ve dışında olmak üzere 93 adak çukuru açığa çıkarılmıştır. Bunlardan 47'si İTÇ I'e tarihlendirilen I-III tabakalarına, 22'si ise İTÇ II'ye tarihlendirilen IV. ve V. tabakalara aittir⁴⁶. İTÇ I Dönemi'ne ait çukurların büyük bir kısmı mezarlık alanının kuzeydoğusunda açığa çıkarılmıştır. Çapları 0.90-2.20 m arasında, derinlikleri ise 0.10-1.56 m arasında değişen bu çukurların büyük bir kısmının dolgusunda kül ya da hayvan kemiklerine ait parçalar saptanmamıştır. Keramik parçaları, çatı ve duvarlara ait yanmış kil ve kerpiç parçaları, deniz kabuğu parçaları, tam ve kırık öğütme taşları, taş aletler, kil diskler, ağırşak ve andiron gibi buluntular ile birlikte gaga ağızlı testi, kâse, amfora ve küp gibi formlardan oluşan çeşitli tam kaplar çukurlar içerisinde ele geçmiştir⁴⁷. Çukurların bazıları kil ile kapatılmıştır⁴⁸. İTÇ II'ye tarihlenen çukurlar da genel özellikleri itibarıyla bir önceki dönem ile benzerdir.

Laodikeia antik kentinin İlk Tunç Çağı'na ait kalıntılarının tespit edildiği Kandilkırı mevkiinde, İTÇ II'ye tarihlenen mezarlık alanında mezarlık ile çağdaş adak çukurları tespit edilmiştir. Sığ çukurların bazılarının tabanları yuvarlak çaytaşları ile döşenmiştir. Çukurların bazılarında yalnızca az miktarda keramik parçası ele geçirilirken, iki tanesinde kültürel bir anlamı olabileceği düşünülen insan biçim-

³⁹ Süel – Süel 2011, 102.

⁴⁰ Süel – Süel 2011, 101.

⁴¹ Esin – Harmankaya 1987, 92-93; Arimura 2000, 7.

⁴² Karul – Özeren 2006, 13; Karul 2013, 43.

⁴³ Duru 1996, 19.

⁴⁴ Nikolov 2011, 91-119; Nikolov 2015, 21 vd.

⁴⁵ Psimogiannou 2012, 190-196.

⁴⁶ Warner 1994, 182-183.

⁴⁷ Warner 1994, 182-183; Mellink 1965, 244-245.

⁴⁸ Mellink 1965, 247.

li kap ve kap parçası ele geçmiştir⁴⁹. İnsan biçimli testiye ait parçanın ele geçtiği adak çukuru 0.80 m çapında ve 0.30 m derinliğindedir. Çukur içerisinde ayrıca keramik parçaları, taş ve kil parçacıkları ile az miktarda yumuşakça kabuğu/tatlı su kavkaları bulunmuştur⁵⁰.

Poliochni'nin İTÇ I'e tarihlendirilen mavi evresinde siyasi ve dini nitelikli bir yapı olarak yorumlanan ve Antik Yunan dünyası ile benzerlik kurularak *Bouleuterion* olarak adlandırılan yapının yakınında, *granary* olarak adlandırılan ve bir ziyafet salonu olduğu düşünülen yapının arkasında büyük bir adak çukuru saptanmıştır⁵¹. Çukur içerisinden koyun ve domuz gibi hayvanlar başta olmak üzere çok sayıda hayvana ait kemikler, minyatür kaplar, üç ayaklı mutfak kapları, kaideli fincanlar ve kâseler ile birlikte çeşitli küçük buluntular ele geçmiştir⁵². Poliochni'nin İTÇ II Dönemi'nin sonuna tarihlenen kırmızı evresinde ise 513 no'lu oda yanında yer alan bir oda içerisinde kil ile sıvalı bir adak çukuru tespit edilmiştir. Küllü dolguya sahip çukur içerisinde minyatür kaplar, hayvan kemikleri ve karbonlaşmış tahıllar ele geçmiştir⁵³.

Anadolu Yarımadası'nda İlk Tunç Çağı III Dönemi

Anadolu Yarımadası'nda İTÇ II Dönemi'nin sonundan itibaren önemli bir değişim süreci yaşanır. Bu süreç genel olarak; mimaride şehircilikteki yenilikler, çanak çömlekte özel kullanıma yönelik formlar ve madencilikte ise statü eşyaları

olarak nitelendirilen buluntularla karakterize olur. Bu verilerin tamamı, yönetici bir sınıfın varlığına ve yoğun ticaret sayesinde politik-siyasal açıdan giderek güçlenen yerleşmelere işaret etmektedir.

Çanak çömlekte maden örneklerin taklidi olarak üretilen içki kapları arasında yer alan ve İlk Tunç Çağı II'nin son evrelerinden itibaren görülmeye başlanan tek kulplu tankard formunun kullanımı İTÇ III'te de devam eder. Dönemin başında ortaya çıkan Depas formu bu dönemin karakteristik diğer bir içki kabıdır. Yine İTÇ II'nin son evrelerinden itibaren görülen içe dönük dudaklı kâseler İTÇ III'te yoğun olarak kullanılır. Uzak bölgelerarası ticaretin sonraki dönemlerde önemli bir göstergesi olacak olan amfora formu karakteristik görünümüyle ilk defa ortaya çıkar⁵⁴.

Yoğun ticari ilişkiler ve kültürel etkileşimin gerçekleştiği bu zaman dilimi içerisinde uzak bölgeler arasında ortak kültürel öğelere rastlanır. Ticaretle birlikte kurulan yoğun ilişkiler sonucu gelen Mezopotamya etkileri arasında en önemlisi çömlekçi çarkının kullanımınıdır. Anadolu Yarımadası'nda çark kullanılarak üretilen formların başında yalın mal ile üretilmiş Troya A2 tabakları olarak bilinen tabak formu gelmektedir⁵⁵. Çömlekçi çarkı dışında çeşitli kap formlarının da bölgelerarası ticari ilişkilerde önemli bir yeri olduğu görülür. Örneğin; Anadolu'nun İTÇ III Dönemi için karakteristik formu olan Depas, Fırat'ın doğusuna kadar ulaşırken Kuzey Suriye-Kilikya kökenli Suriye şişesi de Anadolu Yarımadası'nın batısındaki Küllüoba, Troya gibi merkezlerde ele

⁴⁹ Çukurlar hakkında Dr. Umay Oğuzhanoglu Akay'dan sözlü bilgi edinilmiştir.

⁵⁰ Oğuzhanoglu 2015.

⁵¹ Cultraro 2013, 110.

⁵² Cultraro 2013, 105-106.

⁵³ Kouka 2011, 47.

⁵⁴ Türkteki 2013.

⁵⁵ Efe 2003, 120.

geçmiştir⁵⁶. Yine bu dönemde uzak bölgeler arasında ortak bir metrolojinin varlığından söz edilebilir⁵⁷.

Efe tarafından bu ticaretin ana güzergâhı, Kuzey Suriye-Kilikya üzerinden, Konya ovası ve İç Batı Anadolu üzerinden Kuzey Ege'ye kadar ulaşan bir hat olarak belirlenmiş ve bu yol "Büyük Kerivan Yolu" olarak adlandırılmıştır⁵⁸. İTÇ III Dönemi için karakterize olan bazı yeniliklerin ilk önce bu güzergâh üzerindeki yerleşmelerde ortaya çıktığı ve sonrasında Anadolu'nun içlerine kadar yayıldığı düşünülmektedir⁵⁹.

İTÇ III Dönemi'nde Mezopotamya-Kuzey Suriye kültürünün etkileri madencilikte de gözlenir. Metal işçiliğinde yeni form ve teknikler ortaya çıkmıştır. Lehim, granülasyon, telkari, gravür ve yaldızlama gibi işleme teknikleri ilk kez kullanılmış, zenginlik ve prestijin sembolü olan süs eşyalarında önemli bir artış olmuştur⁶⁰.

Bu dönemde yaşanan gelişmelerin etkisi mimariye de yansımıştır. Aşağı ve yukarı şehirden oluşan yerleşimlerin etrafının güçlü sur sistemleri ile çevrildiği tespit edilmiştir. Yukarı şehirde büyük boyutları ve özenli mimarisi ile diğer yapılardan ayrılan anıtsal nitelikli ilk idari yapılar ortaya çıkmıştır⁶¹. Tarsus'ta da bu dönemin başında ilk defa megaron tipi yapılar görülür.

⁵⁶ Efe 2004, 22-23.

⁵⁷ Rahmstorf 2006.

⁵⁸ Efe 2007.

⁵⁹ Söz konusu ilişkilerin gerçekleştirildiği güzergâh bağlamında farklı alternatifler de ileri sürülmektedir, bkz. Mellink 1989; Şahoğlu 2005; Massa 2016.

⁶⁰ Efe – Türkteki 2011, 225.

⁶¹ Anıtsal özellikler taşıyan Troya IIc yerleşmesi bu dönem mimarisine örnek olarak gösterilebilir, bkz. Sarı 2012, 126.

Tüm bu yeniliklere paralel olarak önceki dönemlerde zaman zaman farklı bölgelerde benzerleri görülen ancak İTÇ III'te gerek batı Anadolu'da gerekse batı Anadolu etkilerinin görüldüğü pek çok yerleşimde, içerisine bırakılan buluntu gruplarıyla karakterize olan bir ritüelin yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ritüelin en önemli arkeolojik kanıtı ise çukurlardır. Bu noktada belirtmek gerekir ki yukarıda bahsedilen ve dönemi karakterize eden yeni içki ve sunu formlarının büyük bir kısmı özellikle bu çukurlardan ele geçmiştir. Önceki dönemlerle İlk Tunç Çağı III Dönemi arasında çukurlar açısından en önemli fark sayısal olarak artış ve İTÇ III çukurları içerisine bırakılan çanak çömlek formları ve küçük buluntuların çoğunlukla benzer olmasıdır.

Küllüoba İTÇ III Adak Çukurları

Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi sınırları içerisinde, Seyitgazi'nin 15 km kuzeydoğusunda ve Yenikent Köyü'ne 1300 metre uzaklıkta yer alan Küllüoba'da 1996 yılından itibaren Prof. Dr. Turan Efe başkanlığında kazılar gerçekleştirilmektedir. Batı ve Doğu koni olmak üzere iki koniden oluşan höyükte Geç Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın sonuna kadar kesintisiz yerleşim olduğu saptanmıştır.

Erken İTÇ III ve Geç İTÇ III dönemleri höyüğün orta kesiminde saptanabilmiştir. Höyüğün iki konisi arasındaki bu alanın İTÇ II dönemi yerleşmesi sırasında avlu olarak değerlendirilmiş olması moloz birikiminin daha az olmasını sağlamıştır. Böylece buranın zemini höyüğün diğer kesimlerine göre aşağıda kalmış ve çukurluk bir alan oluşmuştur. Erken İTÇ III Dönemi'nde bu alan olasılıkla yine avlu olarak değerlendirilmiş ve burada Er-

ken İTÇ III birikimi oluşmuştur. Daha sonraki Geç İTÇ III yerleşmesi kısmen bu kesimin de üzerine geldiğinden höyüğün diğer kısımlarının aksine bu alan erozyona uğramamış ve korunabilmiştir⁶². Dolayısıyla bu alana denk gelen AA 18, AA 19 ve Z 19 açmalarında sağlam bir İTÇ III stratigrafisi ortaya çıkarılabilmektedir. Burada tespit edilen tabakalar eskiden yeniye doğru IIIC, IIIB ve IIIA olarak isimlendirilmiştir. Bu tabakalar, birbirlerinden renk ve doku olarak farklı olduğu gibi yer yer küçük çakıl taşlı dolgularla da ayrılmaktadır⁶³. Bunun üzerinde ise IIE-IIA olmak üzere isimlendirilmiş olan beş evreli bir Geç İTÇ III Dönemi saptanmıştır. Söz konusu dönem mimarisi, erken evrelerde bağımsız tek odalı yapılardan sonraki evrelerde yine bağımsız inşa edilmiş ancak çok odalı olan yapılara doğru evrilir⁶⁴. Höyükte daha sonrasında yerleşim olmadığından söz konusu dönem mimarisi, en üstteki IIA evresine ait taban ve zayıf duvar sıraları dışında korunabilmiştir⁶⁵.

Yerleşmede İTÇ III için diğer veriler ise çukurlardan elde edilmektedir. Söz konusu çukurlar Erken İTÇ III Dönemi'nin en erken evresinden Geç İTÇ III Dönemi'nin sonuna kadar kullanılmıştır.

Bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda höyük genelinde 215 çukur açığa çıkarılmıştır (Levha 1). İçlerinde bulunan çanak çömleğe göre bunların 125 tanesi Erken İTÇ III Dönemi'ne, 90 tanesi ise Geç İTÇ III Dönemi'ne tarihlenmektedir. Tek tek incelenen Erken ve

Geç İTÇ III çukurları yapısal özellikleri ve içlerinden ele geçen malzemelere göre bir bütün olarak değerlendirilmiştir⁶⁶.

Adak çukuru olarak nitelendirilebilecek çukurlar bugüne kadar höyükte sadece İTÇ III Dönemi'nde saptanmıştır. Bu durum, İTÇ III Dönemi'nin başında bölgede görülen önemli yeniliklere paralel olarak ortaya çıkmış bir durum olarak nitelendirilebilir.

Mevcut veriler ışığında yerleşmede açığa çıkarılan ve İTÇ III Dönemi'ne ait olan çukurların tamamı için kesin olarak "adak çukuru" tanımlaması yapmak pek mümkün değildir. Kazı çalışmaları sırasında çukurlar çöp çukuru ve adak çukuru olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Ancak bu iki grubu birbirinden ayırmak oldukça zordur. Çukurların yapısal özellikleri genellikle benzerken içeriklerinin hepsi aynı profili sergilemez. Birinci grup çukurların içerisinde yalnızca az miktarda keramik ya da kemik parçası bulunurken, ikinci grupta çukurların "adak çukuru" olarak tanımlanmasına kuşku bırakmayan tam ya da tama yakın çanak çömlek, tam hayvan iskeleti ve çeşitli küçük buluntular ele geçmiştir. Bu nedenle çukurların kullanım amaçlarının farklı olduğu düşünülmektedir. Birinci grup çöp, ikinci grup ise adak amacına hizmet etmektedir. Ancak bu

⁶² Türkteki 2012, 49.

⁶³ Türkteki 2012, 49.

⁶⁴ Şahin 2013, 237-238.

⁶⁵ Şahin 2013, 33.

⁶⁶ Bu çalışmada, malzemeye göre Erken ve Geç İTÇ III olarak ayrılan söz konusu çukurlar için höyükte tabakalanmada ya da mimaride saptanmış olan alt evre ayrımına gidilmemiştir. Çukurların hangi evreden açıldığının her zaman açık bir şekilde belli olmaması bu durumun en önemli nedenidir. Özellikle yerleşmenin güneyinde saptanan çukurlar mimari ya da tabakalanma ile bağlantısı olmayan çukurlardır. Bu konuda sağlıklı bir değerlendirme yapılmasını engelleyen bir diğer faktör ise bazı çukurlar içinde evreler arasındaki ayrımı açıkça gösterecek malzemenin ele geçmemiş olmasıdır.

noktada çöp olarak nitelendirilen buluntuların da aslında manevi değer verilen nesnelere olduğu unutulmamalıdır⁶⁷. Dolayısıyla her iki grubun da aynı kontekst içinde yer almış olması bu şekilde anlam kazanmaktadır. İçeriklerindeki farklılıklar nedeniyle ayrılan birinci ve ikinci gruptaki çukurlar, ortak bir uygulamanın farklı amaçlara hizmet etmiş olduğunu göstermektedir.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise yine yukarıda belirtilen kriterlere göre İTÇ III Dönemi'nden önceye tarihlendirilen çukurların hiçbirisinin adak çukuru niteliğinde olmadığıdır. Bu durum devamlılık gösterdiği düşünülen İTÇ II ve İTÇ III dönemleri arasında önemli bir farklılık olarak yorumlanabilir.

Çukurların Konumu

Genel olarak bakıldığında çukurlar, İTÇ II Dönemi'nde avlu olan ve olasılıkla Erken İTÇ III'te de avlu olarak kullanımı devam eden kesimde ve İTÇ II yerleşmesinin dış kısmında yoğunlaşmıştır. Erken İTÇ III Dönemi, mimari olarak AD18 plankaresinde saptanan ve plan vermeyen basit duvar sıralarıyla temsil edilmektedir. Bu nedenle Erken İTÇ III Dönemi mimarisi ile çukurlar arasında kesin bir bağlantı kurmak mümkün olamamıştır. Geç İTÇ III'te ise çukurların daha çok yapıların etrafındaki boş kesimlerde ve yerleşmenin dış kısmında yer aldığı anlaşılmaktadır (Levha 2).

Çukurların Özellikleri⁶⁸

Çap ve derinliklerine göre sınıflandırılan çukurların önemli bir kısmını çok büyük boyutlu olmayan, sığ çukurlar oluşturur (Levha 3-4).

Çukurlar içerisinde 4.37 m çapı ve 1.45 m derinliği ile AC26 plankaresinde bulunan 155 no'lu adak çukuru en büyük çukurdur. Çukurların formları ise genellikle yuvarlak veya ovaldir.

Çukurların %19'unun taban ve kenarları beyaz renkte sıvalıdır. Ayrıca AD19 plankaresinde yer alan ve içinden tam bir tankard'ın (Res. 1) ele geçtiği 300 no'lu adak çukurunun doldurulduktan sonra üzerinin de ince bir kil katmanı ile sıvandığı tespit edilmiştir.

Çukurların dolgusu kahverengisiyah renkli ve yumuşaktır. %13'ünün dolgusunda kül saptanmıştır. Kül kalıntılarına çukurların çevresinde ve üzerinde rastlanmıştır. AC26 plankaresinde yer alan ve içerisinde tam hayvan iskeleti ile birlikte çeşitli tam buluntuların ve keramik parçalarının ele geçtiği 108 no'lu adak çukurunun üzerinde 1.08 m yüksekliğinde kül dolgu tespit edilmiştir.

Çukurların İçinden Ele Geçen Malzemeler

Çukurların içinde; keramik, kemik ve taş parçaları, kerpiç parçaları, çeşitli tahıl kalıntıları, küçük buluntular (pişmiş toprak, metal, taş ve kemik olmak üzere) ve hayvan iskeletleri açığa çıkarılmıştır.

⁶⁷ Chapman 2000, 63-65.

⁶⁸ Çukurların veritabanı verileri ve çizimleri katalog haline dönüştürülerek makalenin dayandırıldığı "Anadolu'da İlk Tunç Çağı 3 Adak Çukurları" adlı yüksek lisans tezinde sunulmuştur. Konu akışı ve bütünlüğü gereğince burada sadece bazı istatistiksel veriler ile dağılım haritaları paylaşılmıştır. Ayrıca metin içerisinde bahsi geçen çukurlara ait veriler metnin sonunda katalog olarak sunulmuştur.

Çukurların tamamında keramik parçaları ele geçmiştir. Bunların büyük bir çoğunluğu karışık küçük parçalar halindedir. Adak çukurlarından ele geçen tam ve tama yakın parçalar ile tam profil veren parçalar ise geniş bir form dağılımına sahiptir (Levha 5).

Depas, tankard, çark yapımı tabak (Troya A2 tabağı) gibi Erken İTÇ III Dönemi'ni temsil eden karakteristik formların yanı sıra Suriye şişesi, kadeh gibi ithal formlara ait parçaların örnekleri de çukurlarda ele geçmiştir (Res. 2).

Küllüoba adak çukurlarında %20 oranıyla en yoğun görülen form olan depas, kırmızı astarlı ve parlak açkılı mal grubu ile temsil edilir. Küllüoba için karakteristik kabul edilen sivri dipli, ağıza doğru giderek genişleyen ya da gövdede hafif daralan tiptedirler⁶⁹. Ayrıca çoğunda ağız altında bant astar (*rim slip*) uygulaması görülmektedir⁷⁰. Tankardlar da depaslar gibi çoğunlukla kırmızı astarlı parlak açkılı mal ile temsil edilir.

Bir diğer yoğun olarak ele geçen grup ise tabaklardır. Çalışma kapsamında incelenen tam ve tama yakın tabaklardan biri Troya A1 geri kalanları ise Troya A2 olarak adlandırılan tiptedirler. Küllüoba'da tüm Erken İTÇ III boyunca, çark yapımı çanak çömlek içerisinde en yoğun temsil edilen grubu oluşturan Troya A2 tabaklarının büyük bir kısmı yalın maldan üretilmiştir⁷¹.

Suriye şişesi parçalarının ise hem ithal hem de kırmızı astarlı taklit örnekleri söz konusudur. Alabastron formlu tama yakın taklit bir örnek AD19 plankaresin-

de yer alan 68 no'lu adak çukurundan goblet ve depas parçaları ile birlikte bulunmuştur⁷². Benzerlerinin yine Kuzey Suriye'de görüldüğü kadeh formuna ait örnekler de çukurlar içerisinde ele geçmiştir. AA19 plankaresinde yer alan 402 no'lu adak çukurunda bulunan kadehe ait parça⁷³; *ithal?* Suriye şişesi parçaları, depas parçaları, kâse ve üç ayaklı mutfak kabı parçaları ile birlikte ele geçmiştir

Dolgu bezemeli, ip delikli tutamaklı tama yakın bir üç ayaklı çömlek⁷⁴, depas parçaları, A2 tabağı parçaları, tama yakın gaga ağızlı testi parçaları, matara biçimli gaga ağızlı testi parçaları, kâse parçası, üç ayaklı mutfak kabı parçası (ayak) ve bir bronz iğne ile birlikte AA19 plankaresinde 391 no'lu adak çukurundan ele geçmiştir⁷⁵.

Çukurların %86'sında hayvan iskeletlerine ait kemik parçaları bulunmuştur. Çene, diş, bacak, kol gibi kemik parçaları bazı çukurlarda daha fazla, bazılarında daha az görülür. Bütün olarak ele geçen hayvan sayısı ise çok azdır. AC26 plankaresinde 108 no'lu adak çukurunda bir atgile ait iskelet, AC19 plankaresinde 42 no'lu adak çukurunda bir koyun iskeleti⁷⁶ ve AA18 plankaresinde 53 no'lu adak çukurunda bir domuz iskeleti açığa çıkarılmıştır (Res. 3)⁷⁷.

Çukurların içinde ve çevresinde dağınık halde farklı ebatta çok sayıda taş

⁶⁹ Sarı 2011,163.

⁷⁰ Türkteki 2012, 64.

⁷¹ Türkteki 2010a, 156-158.

⁷² Türkteki 2004.

⁷³ Türkteki 2010a, 343.

⁷⁴ Türkteki 2010b, 23-30.

⁷⁵ Türkteki 2010b.

⁷⁶ Prof. Hans-Peter Uerpmann tarafından incelenen iskeletin yabani bir koyuna ait olduğu belirtilmiştir.

⁷⁷ 108 ve 53 no.lu adak çukurlarında bulunan iskeletler hakkında Arkeozoolog Yrd. Doç. Dr. Can Yumni Gündem'den sözlü bilgi edinilmiştir.

parçaları ele geçmiştir. Ayrıca 9 çukurun sınırlarının taşlarla çevrilmiş olduğu tespit edilmiştir. Keramik, kemik ve taş parçalarının yanı sıra 9 çukurda kerpiç parçalarına rastlanmıştır.

Çukurlardan Ele Geçen Küçük Buluntuların Dağılımı

Pişmiş toprak, metal, kemik ve taş olmak üzere çukurlardan toplam 115 adet küçük buluntu ele geçmiştir. Bunlar arasında ağırşaklardan sonra ikinci büyük grubu ezgi ve öğütme taşları oluşturur (Levha 6).

Ayrıca çukurlar içerisinde toplam 6 adet idol bulunmuştur (Res. 4). V17 plankaresinde yer alan 3 no'lu adak çukurunda olasılıkla anne ve kızını betimleyen çiftli kurşun figürin çok az keramik parçası ile birlikte ele geçmiştir⁷⁸.

İdol, tunç balta, keski ve iğne gibi buluntu gruplarının dışında kalan çakmaktaşı dilgiler, biley taşları, pişmiş toprak ağırşaklar, ezgi ve öğütme taşları, andironlar, pişmiş toprak ve taş ağırlıklar gibi diğer buluntulara bakıldığında bunların daha çok günlük birtakım faaliyetlere ait olduğu görülür. P22 plankaresinde açığa çıkarılan 20 no'lu adak çukuru (Res. 5) bu tip buluntuların zengin bir şekilde ele geçtiği en iyi örnektir. Çukur içerisinden dört öğütme taşı, bir ezgi taşı, bir biley taşı, bir pişmiş toprak ağırşak, iki depas parçası, bir çift kulplu fincan parçası⁷⁹, bir gaga ağızlı (geriye yatık boyunlu?) testi, bir çömlek, testi parçaları, küp parçaları, tahıl kalıntıları ve bir taş kalıp birlikte bulunmuştur⁸⁰. Çukur içerisinde bu-

lunan taş kalıbın külçe üretimi için kullanıldığı düşünülmektedir⁸¹.

İTÇ III Dönemi'nde Adak Çukuru Saptanan Diğer Yerleşmeler

Adak çukurları bu dönemin görüldüğü pekçok yerleşmede ortak özelliklerle karşımıza çıkar. Özellikle kül dolgusu, hayvan kemikleri, kerpiç parçaları, öğütme taşları, ağırşaklar ve dönemin karakteristik formları neredeyse tüm çukurlarda ortaktır (Tablo 1). Ancak içerisindeki buluntular açısından ünük sayılabilecek örnekler de bulunmaktadır.

Söz konusu çukurların saptandığı yerleşmeler içerisinde Güneydoğu Anadolu'da Gre Virike ve Gedikli en iyi bilinen örneklerdir. Ökse, Gre Virike'deki çukurları kontekt ve Gre Virike'nin konumu çerçevesinde değerlendirerek, bunların yazılı kaynaklarda geçen bereket kültü için düzenlenen ritüellerde kullanılmış çukurlar olabileceğini ifade etmektedir⁸². Duru, Gedikli'deki çukurların kontekt ve içerikleri itibari ile değerlendirildiğinde dini bir törenin parçası olduklarına dair kuşkuyla yer olmadığını ifade eder⁸³.

Kilikya Bölgesi'ndeki Tarsus Gözlüküle'de İTÇ III Dönemi, yerleşimde ilk kez ortaya çıkan megaron planlı yapılar⁸⁴ ve içinden ele geçen çanak çömlek sayesinde dönemi de karakterize eden çukurlarla temsil edilir⁸⁵. İTÇ III Dönemi'ne tarihlendirilen malzemenin büyük bir kısmı

faaliyetiyle ilgili ritüel bir uygulamanın var olduğu ya da bereketle ilgili bir adanmanın çukurlarda gerçekleştirildiği şeklinde yorumlanabilir.

⁸¹ Fidan 2013, 255.

⁸² Ökse 2003, 62; Ökse 2005, 15.

⁸³ Duru 1986, 173-174; Duru 2006, 78-79.

⁸⁴ Naumann 1975, 363 vd.

⁸⁵ Mellink 1989, 324.

⁷⁸ Efe ve diğ. 2014, 291; Şahin 2016: 29-38.

⁷⁹ Efe 2015, 248.

⁸⁰ Söz konusu çukurda öğütme taşları ile birlikte tahıl kalıntılarının ele geçmesi adak çukurlarında öğütme

İTÇ II yapılarını tahrip eden bu çukurlardan ele geçmiştir⁸⁶.

Batı Anadolu kökenli kırmızı astarlı mallar, kâse, A1 ve A2 tabakları, tankard, depas ve matara biçimli testi formları Tarsus'ta bu dönemde aniden ortaya çıkar⁸⁷. Özellikle çukurlardan %95 - %99 oranında "kırmızı astarlı mallar" ele geçmiştir.

Orta Anadolu'nun güneyinde Acmehöyük'te IV. tabakada çöp çukuru olarak nitelendirilen çukurlar bilinmektedir⁸⁸. Karataş/Semayük'ün VI. tabakasında Mellink tarafından özenle açıldığı belirtilen⁸⁹ çukurlar ortaya çıkarılmıştır.

Kuzeybatı Anadolu'da Troya'nın IIC ve IID katlarında çukurlar ortaya çıkarılmıştır. IID katı çukurlarla temsil edildiği için Blegen tarafından 'Çukur Evresi' olarak da tanımlanmaktadır. Depas, tankard, çark yapımı tabaklar, testiler, boyunlu çömlekler gibi çeşitli formlar çukurlar içinden ele geçmiştir⁹⁰. Blegen, Yunan dünyası ile benzerlik kurarak bu çukurları *bothros*⁹¹ olarak isimlendirir ve IIA megaronunun ön avlusunda törensel amaçlı kullanıldığını belirtir⁹².

Benzer formlar Kıyı Ege'de yer alan Limantepe ve Baklatepe'de yine çukurlar içinden ele geçmiştir. Baklatepe'deki çu-

kurun mezarlık alanı ile ilgili bir takım törensel faaliyetler sonucu açıldığı öngörülmektedir⁹³. Limantepe'de ise her çukurda en az bir kaplumbağa kabuğu⁹⁴ ya da kabuk parçaları saptanmıştır⁹⁵. Kazıcıları, çukurların içerisinden ele geçen buluntuların varlığına ve özellikle çukurların kullanıldıktan sonra üzerlerinin özenli bir şekilde örtülmüş olmasına dayanarak bu çukurların törensel faaliyetlere bağlı olarak açılmış olabileceğini belirtmişlerdir⁹⁶.

Kanlıgeçit'te kazıcıları tarafından törensel bir faaliyetin parçası olduğu düşünülen çukur içerisinden yalın ve kırmızı astarlı mallara ait çark yapımı tabak parçaları ve at kemikleri ele geçmiştir⁹⁷.

Sonuç

Anadolu'da İTÇ III'te mimaride ve çanak çömlekte bazı ortak özellikler görülür. Ritüel açısından önemli bir yenilik ise adak çukuru uygulamasıdır.

Adak çukurları daha önceki dönemlerden farklı olarak İTÇ III'te sayısal olarak büyük bir artış gösterir ve pek çok yerleşmede eş zamanlı olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda İTÇ III Dönemi'ni; Anadolu'da ve yakın çevresinde, köken olarak daha eskiye giden bir ritüelin tam anlamıyla ortak özellikler göstererek yaygınlaştığı bir dönem olarak ele almak gerekir. Bu nedenle, Balkanlar, Kıta Yunanistan, Anadolu ve Kuzey Suriye gibi farklı bölgelerde, erken dönemlerdeki çukurları, coğrafi ve zamansal açıdan İTÇ III çu-

⁸⁶ Goldman 1956, 131.

⁸⁷ Mellink 1989, 325.

⁸⁸ Söz konusu çukurlar, hafiri tarafından çöp çukuru olarak tanımlanmıştır. Öztan 2012, 403-404.

⁸⁹ Mellink 1965, 244; Warner 1994, 182-183.

⁹⁰ Blegen ve diğ. 1950, 206, 277 vd.; Bachhuber 2009, 4.

⁹¹ Bothros: Kutsal çöp çukuru. Antik Çağ'da tapınaklarda tanrı ve tanrıçalar için kurban edilen hayvanlara ait kemikler ile bağışlanan hediyeler ve adaklar içinde zamanla değersiz sayılanları tapınak yakınına açılan çukurlar içine gömülürdü.

⁹² Blegen ve diğ. 1950, 206, 277-278; Yılmaz 2009, 238.

⁹³ Kouka 2011, 48; Massa – Şahoğlu 2011, 166.

⁹⁴ Kaplumbağa kabukları yaşamın ve verimliliğin sembolü olarak düşünülmektedir, bkz. Kouka 2011, 48; Erkanal ve diğ. 2009, 306-307.

⁹⁵ Erkanal ve diğ. 2009, 306; Erkanal – Şahoğlu 2012, 226.

⁹⁶ Erkanal ve diğ. 2009, 306.

⁹⁷ Özdoğan – Parzinger 2012, 9, 35-37.

kurlarıyla bağdaştırmak ve birlikte değerlendirmek oldukça güçtür. Bu bağlamda Karataş-Semayük'teki İTÇ I Dönemi örneklerinde kül ya da hayvan iskeleti kalıntısına rastlanmamış olması da uygulamanın İTÇ III örneklerinden farklı olduğunu bir göstergesidir.

Şehirciliğin gelişmesi, giderek artan nüfusun şehirlerde toplanmaya başlaması, idareci sınıfın varlığı ve bunlara paralel olarak karmaşık toplum yapısının oluşması bu dönemin en önemli gelişmeleridir. İTÇ III etkilerinin görüldüğü yerleşmelerin hepsinde benzer ritüellerin varlığı, söz konusu ritüellerin uygulanmasında yazılı olmayan kuralların varlığını gündeme getirmektedir. Bu kuralların uygulanması ise aracı bir sınıf tarafından gerçekleştirilmiş olabilir. Bu bağlamda şehirciliğin geliştiği bu aşamada idareci bir sınıfın yanı sıra ritüellerin gerçekleştirilmesini yöneten bir grubun da varlığı söz konusu olabilir.

Anadolu Yarımadası'nda İlk Tunç Çağı'na ait bugüne kadar tapınak olarak değerlendirilen yapı sayısı son derece azdır, bazı örneklerin ise artık tapınak olarak değerlendirilmemesi gerektiği iddia edilmektedir⁹⁸. Ancak özellikle son yıllarda Seyitömer'de ortaya çıkarılmış olup içinden depas ve riton gibi çeşitli kapların da ele geçtiği yapı⁹⁹, söz konusu ruhban

sınıfını da barındıran ve içerisinde çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiği bir yapı olarak düşünülebilir. Böylece adak çukuru ritüelinin de her yerleşmede belli normlar çerçevesinde uygulanması açıklanabilir.

İTÇ II sonunda özellikle doğu kökenli madeni aletlerin görülmesi Batı Anadolu'da Suriye-Kilikya etkilerinin görüldüğü ilk aşama olarak nitelendirilebilir. İkinci aşamada ise çömlekçi çarkının kullanımı gerçekleşir. Söz konusu ikinci aşamada, bu dönemin karakteristik bir mal grubu olan kırmızı astarlı mal, tankard, depas ve tabak formu, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya ulaşan Batı Anadolu etkileridir. Söz konusu İTÇ III Dönemi'nin karakteristik formlarının büyük bir kısmı ve Anadolu'ya ithal olarak gelen çanak çömlek çoğunlukla bu çukurlardan ele geçer. Bu bağlamda söz konusu formların geniş bir bölgeye yayılımı ile paralel olarak adak çukuru ritüelinin de yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

İşte tam da bu aşamada adak çukuru ritüelinin uygulandığı benzer örnekler Kuzeydoğu Suriye'de yer alan Tell Mozan-Urkesh¹⁰⁰'de, yine Kuzey Suriye'de Halep'in güneyinde yer alan Tell Mardik-Ebla'da¹⁰¹ ve Balkanlar'da Bulgaristan'da yer alan Tell Kazanlak'ta¹⁰² tespit edilmiştir. Özellikle zaman zaman bir koloni olarak da nitelendirilen Kanlıgeçit'te mimari ve çanak çömlek'teki keskin farklılıklarla birlikte, adak çukuru uygulamalarının ortaya çıkışı da dikkat çekicidir. Dolayısıyla yeni ortaya çıkan diğer tüm örneklerde olduğu gibi adak çukuru ritüelinin yaygınlaşması da bu dönemde yaşanan siyasi ve

⁹⁸ Anadolu Yarımadası'nda İlk Tunç Çağı'na ait tapınak olarak değerlendirilen iki önemli yapı vardır. Bunlardan ilki Beycesultan kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Ancak söz konusu yapıyla ilgili yeni görüşler ortaya atılmıştır, bkz. Dedeoğlu 2014, 29-30; Düring 2011, 303. Diğeri ise Kültepe'de 12. yapı katındaki megaron planlı yapıdır. Bu yapı Beycesultan'daki örneğe de benzetilerek Özgüç tarafından tapınak olarak değerlendirilmiştir, bkz. Özgüç 1963, 13. Kültepe'nin 11b katındaki yapının ise tapınak ya da saray olarak değerlendirilmesi konusunda kesin bir görüş bulunmamaktadır, bkz. Özgüç 1986, 34.

⁹⁹ Bilgen 2010, 355-361.

¹⁰⁰ Collins 2004, 54-55.

¹⁰¹ Marchetti – Nigro 1997.

¹⁰² Nikolov 2010.

ekonomik hareketliliğin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Makkay, doğuda Urallar'dan batıda Aşağı Tuna'ya kadar olan bölgede Neolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na kadar geniş bir zaman sürecinde yaşamış olan *Yamna Kültürü'nde* saptanan adak/kurban çukurlarını¹⁰³ Gedikli-Karahöyük çukurları ile karşılaştırmaktadır. Yamna Kültürü'ne ait bu çukurları, Hitit metinlerinde yer alan adak/kurban çukurları ve Gedikli-Karahöyük adak çukurları ile ilişkilendirerek, bu durumu Pontik Bölgesi ile Anadolu arasında çok daha erken dönemlerde kurulan ilişkilerle açıklamaya çalışır¹⁰⁴. Bu değerlendirmeleri yaparken Makkay Hitit metinlerinde geçen adak/kurban çukuru uygulamasının kökeninin belirsiz olduğunu söylemiş hatta Luvilere ait olabileceğini ifade etmiştir¹⁰⁵. Bugün genel kabul gören görüş ise adak/kurban çukuru uygulamasının Hurri etkili olarak şekillendiğidir¹⁰⁶. Çukurun Hititçe karşılığı *Apı'dır*. *Apı'nın* en çok Hurri¹⁰⁷ kökenli ritüellerde kullanıldığı tespit edilmiş ve Hurrice bir *terminus technicus* olduğu ifade edilmiştir¹⁰⁸. Tell Mozan'daki anıtsal çukur örne-

ği yeraltı tanrıları ile bağlantıların kurulması için uygulanan bu ritüelin yazılı kaynaklarda da geçen bir Hurri ritüeli olarak değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır¹⁰⁹.

Özellikle Hitit metinlerinde söz konusu ritüelin detayları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Yine bu metinler içerisinde yer alan bazı uygulamalar da İTÇ III Dönemi'nde Küllüoba'da gerçekleştirilen uygulamalara benzer niteliktedir. Küllüoba'daki çukurlar içerisinde ele geçen ikinci büyük grup olan öğütme ve ezgi taşlarının varlığı, kapların kırılarak bırakılması, domuz kurban edilmesi ve çukurlarda kül bulunması¹¹⁰ önemli benzerlikler olarak sayılabilir. Özellikle Ortaköy Ağlönü'nden bilinen çukurların üzerinin kil ile sıvanarak kapatılması ve ağırşakların da çukurlara bırakılması uygulaması diğer önemli paralelliklerdir.

Küllüoba'da dönemin popüler içki ya da sunu kaplarının, figürinler ve idollerin ya da hayvan iskeletlerinin çukurlardan tam bir şekilde ele geçmiş olması; çukurların özenli bir şekilde açılmış olması ve kullanıldıktan sonra da üzerlerinin kil ile mühürlenmesi gibi öğeler, bu çukurların dini bir uygulamanın parçası olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla söz konusu çukurların adak ve kurban sunuları için açılmış olabileceğini düşünmek ve bunları adak çukurları olarak tanımlamak daha uygun olacaktır.

¹⁰³ Kültüre ait kurban/adak çukurları kurgan mezarların yanlarında ya da üzerindedir. Başta koyun ve keçi olmak üzere çeşitli hayvanlara ait kafatasları ve kemik parçaları, kırık kap parçaları ve çeşitli buluntular çukurlar içerisinde ele geçmiştir, bkz. Makkay 1994.

¹⁰⁴ Tripolye-Cucuneti Kültürü çanak çömlek malzemesi ile Orta Anadolu'da Gelveri-Güzelyurt'ta ele geçen çanak çömlek arasındaki benzerlikleri de ekleyerek Hint-Avrupalı kavimlerin Anadolu'ya göçü ile ilişki kurmaya çalışır, bkz. Makkay 1994.

¹⁰⁵ Makkay 1994, 163 vd.

¹⁰⁶ Buccelati 2003.

¹⁰⁷ Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye Bölgesi'nde yer alan Hurriler, Hititleri dini ve kültürel açıdan en çok etkileyen topluluktur, bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 150.

¹⁰⁸ Konu ile ilgili görüşlerine başvuru Prof. Dr. Gernot Wilhelm, *Abi-Apı'nın* kökünde Hurrice bir terim ve Tevrat'da adı geçen "*ob*" ile bağlantılı olduğunu

ifade etmiştir. Ayrıca linguistik açıdan değerlendirme için bkz. Hoffner 1967.

¹⁰⁹ Buccelati 2003.

¹¹⁰ Hitit ritüellerinde "çayır kesme töreni" sonrasında kazma ve kürek gibi kullanılan malzemelerin yakılması ve küllerinin atılması anlatılır, bkz. Sevinç Erbaşı 2013, 288, 296.

Diğer yandan adak çukurları ile buluntu olarak benzer bir karakter sergilemeyen ve yukarıda bahsettiğimiz gibi kazı çalışmaları sırasında da çöp çukuru olarak değerlendirilmiş olan çukurları da Chapman'ın "yapılandırılmış birikim" olarak tanımladığı yaklaşım ile ele almanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Bu bağlamda söz konusu çukurlar basit bir atık konteksti içinde değerlendirilmemelidir. Çünkü çukurlardan ele geçen objelerin kırık parçalarının yani tamlanamayan buluntuların bile tarih öncesi toplumlar için -bugünkü anlamıyla- "çöp" olarak düşünülmüş olması uzak bir olasılık olarak görünmektedir.

Metinde Yer Alan Çukurlara ait

Katalog

1) Plankare: AC26

Çukur Buluntu No: 155

Buluntu Yılı: 2007

Ölçüleri: Çap: 4,37 m / Derinlik: 1,45 m

Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları, kemik parçaları, taş parçaları. İki farklı depasa ait parçalar, iki adet çömlek parçası, bir adet tankard parçası, kâse parçaları ve kapak parçaları. İki adet bronz iğne, iki adet pişmiş toprak ağırşak, bir idol ve bir çakmaktaşı dilgi.

Açıklama: Bugüne kadar Küllüoba'da açığa çıkarılmış, en büyük çapa ve derinliğe sahip olan çukurdur. Çukurun tabanı ve kenarları sıvalı olup dolgusunda kül ve kerpiç parçaları saptanmıştır.

Dönem: Erken İTÇ III

2) Plankare: AD19

Çukur Buluntu No: 300

Buluntu Yılı: 1998

Ölçüleri: Çap: 1,30 m / Derinlik: 0,46 m

Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları, kemik parçaları ve taş parçaları. Bir adet tankard.

Açıklama: Çukurun üzeri ince bir kil katmanı ile kaplanmıştır.

Dönem: Erken İTÇ III

3) Plankare: AC26

Çukur Buluntu No: 108

Buluntu Yılı: 2007

Ölçüleri: Çap: 4,10 m / Derinlik: 0,42 m

Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları ve kemik parçaları. Depas, tabak (A2), kâse ve çömlek parçaları. Üç çakmaktaşı dilgi ve bir pişmiş toprak ağırşak. Atgillere(?) ait hayvan iskeleti.

Açıklama: Çukur üzerinde yaklaşık 1.08 m yüksekliğinde kül dolgu saptanmıştır. Çukur dolgusunda da kül bulunmuştur.

Dönem: Erken İTÇ III

4) Plankare: AD19

Çukur Buluntu No: 68

Buluntu Yılı: 1997

Ölçüleri: Çap: 1,72 m / Derinlik: 0,28 m

Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları ve kemik parçaları. Goblet parçaları, depas parçaları, Suriye şişesi parçaları. Bir adet pişmiş toprak ağırşak.

Açıklama: Çukur dolgusunda kül saptanmıştır.

Dönem: Erken İTÇ III

5) Plankare: AA19
Çukur Buluntu No: 402
Buluntu Yılı: 2007
Ölçüleri: Çap: 1,14 m / Derinlik: 0,46 m
Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları, kemik parçaları ve taş parçaları. Kâse parçaları, depas parçaları, üç ayaklı mutfak kabı parçaları, ithal Suriye şişesi parçası ve kadeh parçası.
Dönem: Erken İTÇ III

6) Plankare: AA19
Çukur Buluntu No: 391
Buluntu Yılı: 2005
Ölçüleri: Çap: 1,88 m / Derinlik: 0,52 m
Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları ve kemik parçaları. Tabak (A2) parçaları, depas parçaları, üç ayaklı mutfak kabı parçası, gaga ağızlı (mataracı biçimli) testi parçaları, gaga ağızlı testi parçaları, kâse parçaları ve bir adet tama yakın incruste bezemeli ip delikli tutamaklı çömlek. Bir adet bronz iğne.
Yayın Bilgileri: Türkteki 2010b M. Türkteki, “A Unique Necked Pot Found in An Early Bronze Age III Votive Pit at Küllüoba”, *Anatolia Antiqua* XVIII, 2010, 23-30.
Dönem: Erken İTÇ III

7) Plankare: AC19
Çukur Buluntu No: 42
Buluntu Yılı: 1996
Ölçüleri: Çap: 2,41 m / Derinlik: 1,08 m
Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları, kemik parçaları ve taş parçaları. Koyun iskeleti.
Açıklama: Etrafı taşlarla çevrili çukurun taban ve kenarları sıvalıdır. Çukur dolgusunda kül ve kerpiç parçaları saptanmıştır.
Dönem: Geç İTÇ III

8) Plankare: AA18
Çukur Buluntu No: 53
Buluntu Yılı: 2005
Ölçüleri: Çap: 1,22 m / Derinlik: 0,35 m
Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları, kemik parçaları ve taş parçaları. Domuz iskeleti.
Açıklama: Çukur tabanı ve kenarları sıvalıdır. Çukurun üzeri taşla kaplanmıştır.
Dönem: Geç İTÇ III

9) Plankare: V17
Çukur Buluntu No: 3
Buluntu Yılı: 2012
Ölçüleri: Çap: 3,16 m / Derinlik: 0,39 m

Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları. Bir adet ikili kurşun figürin.
Açıklama: Çukurun kenarları ve tabanı sıvalıdır.
Dönem: Geç İTÇ III

10) Plankare: P22
Çukur Buluntu No: 20
Buluntu Yılı: 2011
Ölçüleri: Çap: 1,80 m / Derinlik: 0,61 m
Ele Geçen Malzeme: Keramik parçaları: Bir adet çömlek, bir adet gaga ağızlı (geriye yatık boyunlu?) testi, iki adet depas parçası, goblet parçası, testi parçaları ve küp parçaları. Dört adet öğütme taşı, bir adet ezgi taşı, bir adet taş külçe kalıbı, bir adet pişmiş toprak ağırşak. Tahıl kalıntıları.
Açıklama: Çukurun taban ve kenarları sıvalıdır, dolgusunda kül saptanmıştır.
Dönem: Erken İTÇ III

KAYNAKÇA

- Arimura 2000 M. Arimura, "The Lithic Industry of the Final Pottery Neolithic: New Evidence from Tell Ain el-Kerkh, Northwest Syria", *Neolithics* 3/99, 2000, 7-10.
- Bachhuber 2009 C. Bachhuber, "The treasure deposits of Troy: rethinking crisis and agency on the Early Bronze Age citadel", *AnatSt* 59, 2009, 1-18.
- Bilgen 2010 A. N. Bilgen, *Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010)*, (Kütahya 2010).
- Blegen ve diğ. 1950 C.W. Blegen – J.L. Caskey – M. Rawson, *Troy I: The First and Second Settlements* (Princeton 1950).
- Buccellati 2003 K.M. Buccellati, "A Hurrian Passage to the Netherworld", *January 24 Cotsen Institute of Archaeology*, UCLA (Los Angeles 2003).
- Chapman 2000 J. Chapman, "Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age", *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 2000, 61–87.
- Collins 2002 B.J. Collins, "Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult", içinde: P. Mirecki – M. Meyer (yay. haz.), *Magic and Ritual in The Ancient World*, BRILL (Leiden-Boston-Köln 2002) 224-240.
- Collins 2004 B.J. Collins, "A Channel to the Underworld in Syria", *Near Eastern Archaeology* 67:1, 2004, 54-56.
- Cultraro 2013 M. Cultraro, "Food Preparation and Consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos", içinde: G. Graziadio – R. Guglielmino – V. Lenuzza – S. Vitale (yay. haz.), *Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzì, Bar International Series 2460* (Oxford 2013) 103-111.
- Çetin 2009 Ö. Çetin, "Kurban Teorileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1 Cilt 9, 2009, 190-220.
- Dedeoğlu 2014 F. Dedeoğlu, "Yukarı Menderes Havzası Bölgesel Yerleşim Analizi: Erken Tunç Çağı'nda Sosyo-Ekonomik Örgütlenmede Değişim ve Dönüşüm Süreçleri", içinde: Ö. Çevik – B. Erdoğan (yay. haz.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi 1*, Ege Yayınları (İstanbul 2014) 19-42.
- During 2011 B. During, *Küçük Asya'nın Tariböncesi, Karmaşık-Avcı Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, Cambridge University Press (Cambridge 2011).

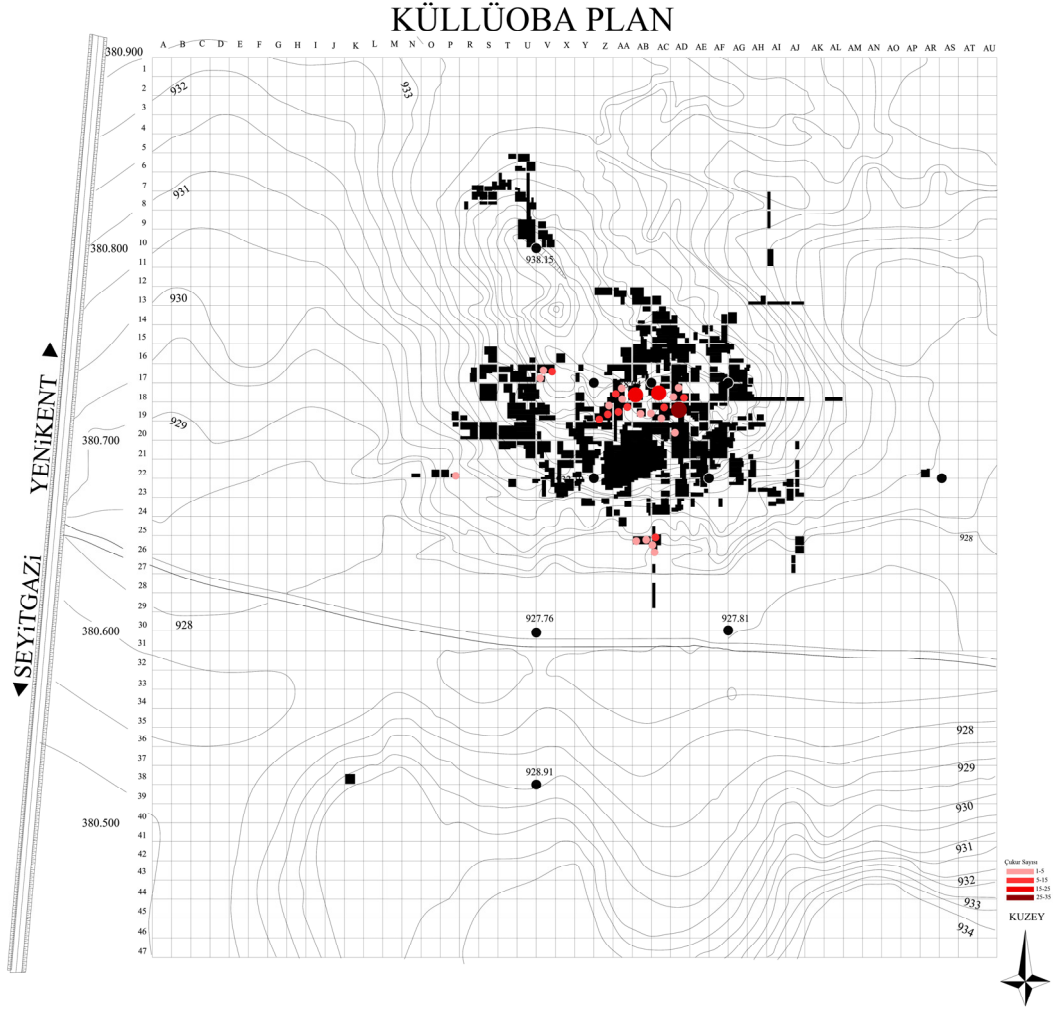
- Duru 1986 R. Duru, “Tarihöncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören”, *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 169-176.
- Duru 1996 R. Duru, *Kuruçay Höyük II: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, TTK Basımevi (Ankara 1996).
- Duru 2006 R. Duru, *Gedikli Karaböyük I, Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları* (Ankara 2006).
- Düzbayır 2013 B. Düzbayır, *Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükümü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi (Adana 2013).
- Efe 2003 T. Efe, “Batı Anadolu Tunç Çağı Uygarlığının Doğuşu”, *Tunç Bakışlar ArkeoAtlas* 2, 2003, 92-129.
- Efe 2004 T. Efe, “Kültür Gruplarından Kralıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili”, *Colloquium Anatolicum* III, 2004, 15-29.
- Efe 2007 T. Efe, “The theories of the ‘Great Caravan Route’ between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia”, *AnatSt* 57, 2007, 47-64.
- Efe – Türkteki 2011 T. Efe – M. Türkteki, “İç Batı Anadolu’da Maden İşçiliği”, içinde: V. Şahoğlu – P. Sotirakopoulou (yay. haz.), *Karşıdan Karşıya M.Ö. 3. Bin’de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, (İstanbul 2011) 224-227.
- Efe ve diğ. 2014 T. Efe – M. Türkteki – E. Fidan – D. Sarı, “Küllüoba Kazıları 2012”, *KST* 35.2, 2014, 290-295.
- Efe 2015 T. Efe, “Küllüoba’dan Çift Kulplu Fincan Formuna Ait İki Örnek ve Düşündürdükleri”, içinde: C. Şimşek – B. Duman – E. Konakçı (yay. haz.), *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan*, Ege Yayınları (İstanbul 2015) 247-252.
- Erginer 1997 G. Erginer, *Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yayınları (İstanbul 1997).
- Erkanal ve diğ. 2009 H. Erkanal – V. Şahoğlu – R. Tuncel – O. Kouka – L. Keskin – İ. Tuğcu, “Liman Tepe 2007 Yılı Kazıları”, *KST* 30.1, 2009, 299-322.
- Erkanal – Şahoğlu 2012 H. Erkanal – V. Şahoğlu, “Liman Tepe (1992-)”, içinde: O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkiran (yay. haz.), *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi 75.Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)* (Ankara 2012) 219-230.

- Esin – Harmankaya 1987 U. Esin – S. Harmankaya, “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986”, *KST* 9.1, 1987, 79-126.
- Fidan 2013 E. Fidan, “Küllüoba İlk Tunç Çağı Metal Eser Kalıpları”, içinde: P. Ayter – Ş. Demirci – M. Özer (yay. haz.), *III. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı Türkiye Arkeolojisinde Metal: Arkeoloji ve Arkeometrik Çalışmalar*, 2013, 249-259.
- Goldman 1956 H. Goldman, *Excavations at Gözlükule, Tarsus From the Neolithic Through the Bronze Age*, (Princeton 1956).
- Hodder – Hutson 2010 I. Hodder – S. Hutson, “Geçmiş Okumak Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar”, B. Toprak – E. Rona (çev.), Phoenix Yayınları (Ankara 2010).
- Hoffner 1967 H. A. Hoffner, “Second Millenium Antecedents To The Hebrew 'OB'”, *Journal of Biblical Literature* 86, 1967, 385-401.
- Hubert – Mauss 1981 H. Hubert – M. Mauss, *Sacrifice: Its Nature and Function*, W.D. Halis (çev.) (Chicago 1981).
- Kara Düzgün 2009 Ü. Kara Düzgün, “Giresun Adak Yerlerinde Tespit Edilen Çeşitli Uygulama, İnanış Ve Efsaneler”, *The Journal of International Social Research*, Vol. 2/7, 2009, 133-153.
- Karul – Özeren 2006 N. Karul – Ö. Özeren, “Aktopraklık Höyüğü Çalışmaları-2005”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı 21, 2006, 13-14.
- Karul 2013 N. Karul, “İlk Kalkolitik Çağ'da Konut ve Yerleşme: Aktopraklık Höyük”, *ASanat* 143, 2013, 41-50.
- Kouka 2011 O. Kouka, “Symbolism, ritual feasting and ethnicity in Early Bronze Age Cyprus and Anatolia”, içinde: V. Karageorghis – O. Kouka (yay.haz.), *On Cooking Pots, Drinking cups, Loomweights And Ethnicity In Bronze Age Cyprus And Neighbouring Regions, An International Archaeological Symposiumheld in Nicosia, November 6th – 7th 2010* (Nicosia 2011) 43-56.
- Makkay 1994 J. Makkay, “Funerary Sacrifices of the Yamna Complex and their Anatolian and Hittite Relations”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, 150-167.
- Marchetti – Nigro 1997 N. Marchetti – L. Nigro, “Cultic activities in the sacred Area of Ishtar at Ebla during the Old Syrian Period: The fasivvae F.5327 and F.5238”, *Journal of Cuneiform Studies* 49, 1997, 1-44.
- Massa 2016 M. Massa, *Networks before Empires: cultural transfers in west and central Anatolia during the Early Bronze Age*, Unpublished PhD dissertation, University College London (London 2016).

- Massa – Şahoğlu 2011 M. Massa – V. Şahoğlu, “Erken Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri”, içinde: V. Şahoğlu – P. Sotirakopoulou (yay. haz.), *Karıyadan Karşıya MÖ 3. Bin’de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu* (İstanbul 2011) 164-171.
- Mellink 1965 M.J. Mellink, “Excavations at Karatas Semayük in Lycia, 1964”, *AJA* 69, 1965, 241-251.
- Mellink 1989 M.J. Mellink, “Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, içinde: K.Emre – M.J. Mellink – B. Hruda – N. Özgüç (yay. haz.), *Anatolia and the Near East. Studies in the Honor of Tahsin Özgüç*, TTK Basımevi (Ankara 1989) 319-332.
- Naumann 1975 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, TTK Basımevi (Ankara 1975).
- Nikolov 2010 V. Nikolov, “Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak”, içinde: V. Nikolov – K. Bacvarov – M. Gurova (yay.haz.), *Studia Praehistorica* 13, 2010, 319-337.
- Nikolov 2011 V. Nikolov, “A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries”, içinde: V. Nikolov – K. Bacvarov – M. Gurova (yay. haz.), *Studia Praehistorica* 14, 2011, 91-119.
- Nikolov 2015 V. Nikolov, “Newly-unearthed types of plastic figurines from the Late Neolithic pit sanctuary at Kapitan Andreevo in Southeast Bulgaria”, *Internationale Archäologie Studia Honoraria* 37, 2015, 21-26.
- Oğuzhanoğlu 2015 U. Oğuzhanoğlu “Laodikeia Erken Tunç Çağı 2 Mezarlığından Bir Çukur ve Düşündürdükleri”, içinde: C. Şimşek – B. Duman – E. Konakçı (yay. haz.), *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan*, Ege Yayınları (İstanbul 2015) 423-434.
- Oras 2013 E. Oras, “Sacrifice or offering: What can we see in the archaeology of Northern Europe?”, *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 55, 2013, 23-44.
- Ökse 2003 T. Ökse, “Gre Virike”, *Tunç Bakışlar Arkeoatlas* 2, 2003, 162.
- Ökse 2005 T. Ökse, “Gre Virike Kazısı”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı: 19, 2005, 13-14.
- Özdoğan – Parzinger 2012 M. Özdoğan – H. Parzinger, *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli*, Studien in Thrakien Marmara Raum, Verlag Philipp von Zabern (Mainz am Rhein 2012).
- Özgüç 1963 T. Özgüç, “ Early Anatolian Archaeology in the light of recent research, *Anadolu* 7, 1963, 1-42.

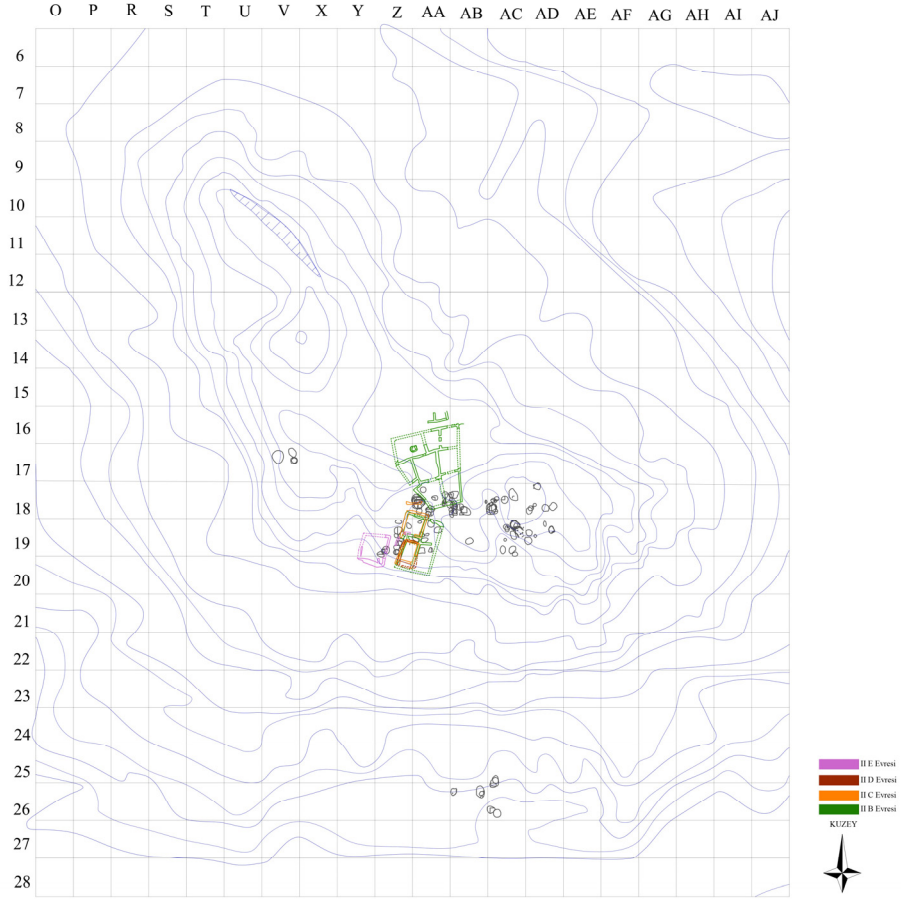
- Özgüç 1986 T. Özgüç, “New Observations on the Relationship of Kültepe with southeast Anatolia and north Syria during the 3.rd Millennium BC”, içinde: J. V. Canby – E. Porada – B. S. Ridgway – T. Stech (yay. haz.), *Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink* (Madison 1986).
- Öztan 2012 A. Öztan, “2010 Yılı Achemhöyük Kazıları”, *KST* 32.2, 2012, 393-412.
- Psimogiannou 2012 K. Psimogiannou, “Creating identities in the mortuary arena of the Greek Final Neolithic: a contextual definition of practices in Central and Southern Greece”, *Documenta Praehistorica XXXIX*, 2012, 185-201.
- Puhvel 1984 J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary* 1-2, (Berlin-New York-Amsterdam 1984).
- Rahmstorf 2006 L. Rahmstorf, “Zur Ausbreitung vor der asiatischer Innovationen in die frühbronzezeitliche Agäis”, *Prähistorische Zeitschrift* 81, 2006, 49-96.
- Sarı 2011 D. Sarı, İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi (İstanbul 2011).
- Sarı 2012 D. Sarı, “İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi”, *MASROP/E-Dergi* 7, 2012, 112-249.
- Sevinç 2009 F. Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9.1, 2009, 231-247.
- Sevinç Erbaşı 2013 F. Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (İstanbul 2013).
- Süel – Süel 2011 A. Süel – M. Süel, “Başkent Şapınuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi”, içinde: Ö. İpek (yay. haz.), *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayın No: 5 (Çorum 2011) 93-110.
- Şahin 2013 F. Şahin, Küllüoba Höyüğü Orta Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi (Übergangsperiode): Mimari ve Çanak Çömlek, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi (İstanbul 2013).
- Şahin 2016 F. Şahin, An Early Bronze Age III Lead Figurine From Küllüoba, *Anatolica* 42, 2016, 29-38.
- Şahoğlu 2005 V.Şahoğlu, “The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age”, *OxJfA* 274(4), 2005, 339-360.

- Tanyu 1967 H. Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi (Ankara 1967).
- Türkteki 2004 M. Türkteki, *Küllüoba İlk Tunç Çağı III Çanak Çömleği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi (İstanbul 2004).
- Türkteki 2010a M. Türkteki, Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi (İstanbul 2010).
- Türkteki 2010b M. Türkteki, "A Unique Necked Pot Found in An Early Bronze Age III Votive Pit at Küllüoba", *Anatolia Antiqua* XVIII, 2010, 23-30.
- Türkteki 2012 M. Türkteki, "Batı ve Orta Anadolu'da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı", *MASROP/ E-Dergi* 7, 2012, 45-111.
- Türkteki 2013 M. Türkteki, "The First Use of Wheel-Made Pottery and its Distribution in Western and Central Anatolia", *Soma 2012 Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology*, 2013, 193-200.
- Yılmaz 2009 D. Yılmaz, M.Ö. III. Binde Batı ve Orta Anadolu Kültürel İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi (Ankara 2009).
- Warner 1994 J.L. Warner, *Elmalı-Karatas II, The Early Bronze Age Village of Karatas*, (Bryn Mawr 1994).

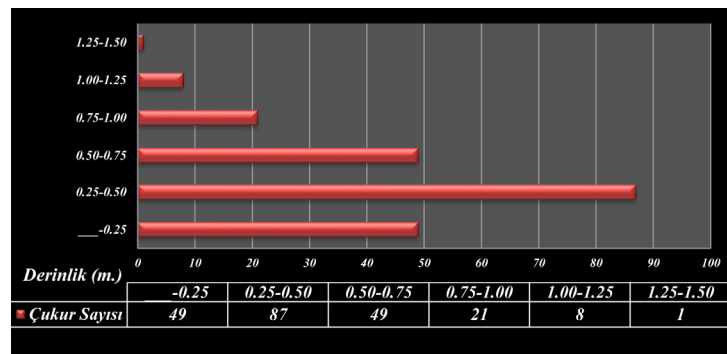

Levha 1

KÜLLÜOBA PLAN

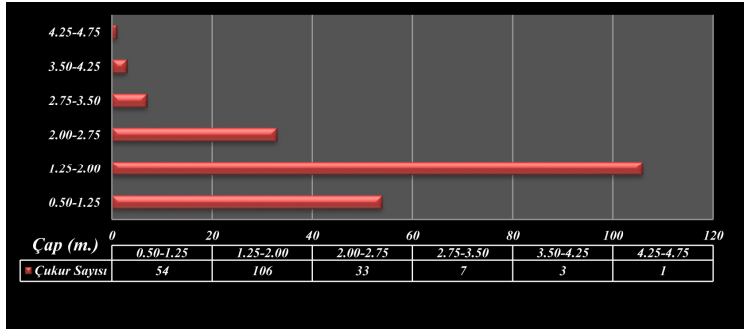

Levha 2

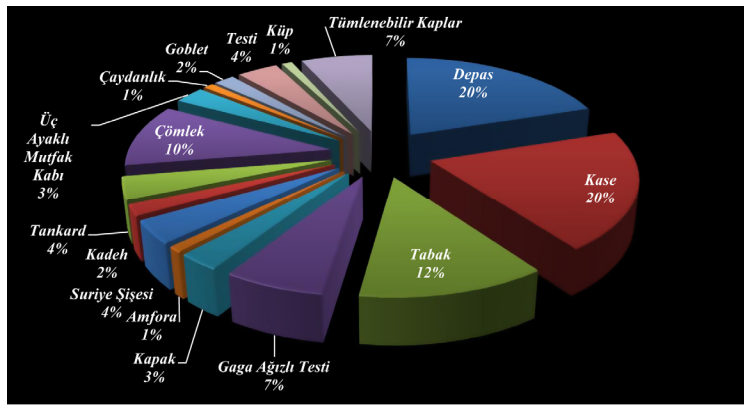

Levha 3

Anadolu'da İlk Tunç Çağı Sonunda Geleneksel Bir Ritüel Uygulaması

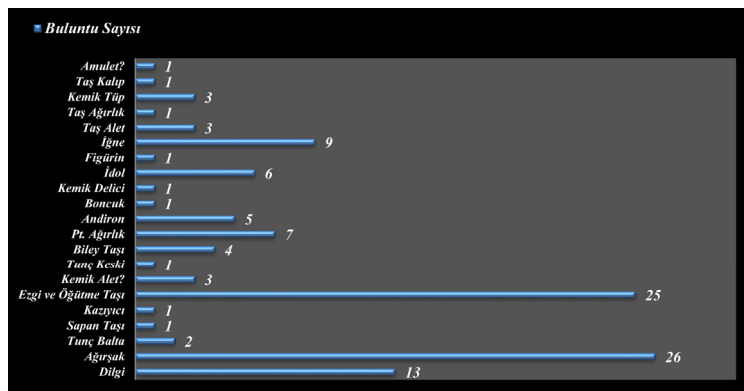

Levha 4

Depas:21	Amfora:1	Üç Ayaklı Mutfak Kabı:4	Tümlenebilir Kap:7
Kase:21	Suriye Şişesi:4	Çaydanlık:1	
Tabak:13	Kadeh:2	Goblet:2	
Gaga Ağzılı Testi:7	Tankard:4	Testi:4	
Kapak:3	Çömlek:11	Küp:1	

Levha 5

Levha 6

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

ADAK ÇUKURLARINDAN ELE GEÇEN BULUNTULAR	Gre Virike	Gedikli Karahöyük	Tarsus Gözlükule	Acemhöyük	Karataş Semayük	Küllüoba	Troya	Limantepe	Baklatepe	Kanlıgeçit
Keramik Parçaları	X		X	X	X	X	X	X	X	X
Kemik (Hayvan) Parçaları	X			X	X	X	X	X	X	X
Tüm Hayvan İskeletleri		X				X				
Taş Parçaları					X	X	X			
Ezgi ve Öğütme Taşı						X	X			
Kerpiç veya Sıva Parçaları					X	X	X			
Kül	X	X				X	X			X
Deniz Kabukları							X	X		
Kaplumbağa Kabukları							X	X		
Tahıl Kalıntıları	X					X	X	X		
Depas						X	X	X		
Tarıkkard						X	X	X	X	
Çark Yapımı (A2) Tabak Metal Kap						X	X	X		X
Tüm Kap (Çeşitli Formda) Figürin		X	X?	X	X	X	X	X	X	X
İdol	X	X				X			X	
Tezgah Ağırlığı						X	X			
Ağırşak				X	X	X	X			X
Andiron				X		X				
Fırça							X			
Tunç Yassı Balta						X				
Tunç Keski						X				
Tunç İğne				X		X	X			
Altın Levha?								X		
Kalıp						X	X			
Çeşitli Taş Aletler	X				X	X	X			X
Çeşitli Kemik Aletler				X		X	X			X
Kristal Kolye Ucu							X			
Boncuk				X		X				

Tablo 1: Anadolu'da Adak Çukurları ve Ele Geçirilen Buluntular.